

Průzkum oázy El-Haiez

Oáza Baharíja

Český egyptologický ústav, Univerzita Karlova, Praha

28.2.-25.3. 2003, 1. sezóna

Miroslav Bárta, Vladimír Brůna, Jiří Svoboda, Miroslav Verner

Na základě souhlasu uděleného Stálým výborem (Lagna dajma) Egyptské památkové péče, bylo Českému egyptologickému ústavu Univerzity Karlovy v Praze, poskytnuto povolení k archeologickému průzkumu v oblasti El-Haiez, která se nachází v jižní části oázy Baharija v egyptské Západní poušti.

Expedice se účastnili:

Mgr. Miroslav Bárta, Dr., vedoucí expedice a egyptolog,

Prof. Dr. Miroslav Verner, zástupce vedoucího,

Ing. Vladimír Brůna, geoinformatik,

Doc. Dr. Jiří Svoboda, archeolog,

Sami Mohammad Šriau, inspektor Egyptské památkové péče, egyptolog.

Zúčastněné instituce

Egyptská památková organizace (dále EPO), Inspektorát EPO v Bavíti, Český egyptologický ústav FF UK, Laboratoř geoinformatiky UJEP (Universita Jan Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem), Archeologický ústav České Akademie věd, Brno.

Zpráva o postupu prací archeologického průzkumu prováděného Českým egyptologickým ústavem FF UK v oblasti El-Haiez, oáza Baharija (1. sezóna, 28. 2. – 25. 3. 2003)

1.0 Úvod

V roce 2003 Český egyptologický ústav zahájil průzkum oázy El-Haiez situované v nejnižnější části oázy Baharija v egyptské Západní poušti. V současné době je tato oblast pouze sporadicky osídlena a její dávnější historie je téměř neznáma. První vědecký průzkum dostupných památek dané oblasti provedl egyptský egyptolog Ahmed Fakhry (1974, s. 110 – 124). Starší období, doba kamenná, byla zkoumána pouze Fekhry Hassanem (1979). V nedávné době proběhly pod vedením inspektorátu EPO v Bavíti archeologické práce v oblasti El-Rízu a Ajn El Chabaty (90. léta 20. stol.). Nejvyššího vědeckého zájmu a popularity dosáhly památky v Bahariji před několika lety, a to na základě důležitých nálezů v tzv. Údolí zlatých mumií, a to na základě výzkumů a objevů egyptského archeologa Zahi Hawasse (Hawass, 2001).

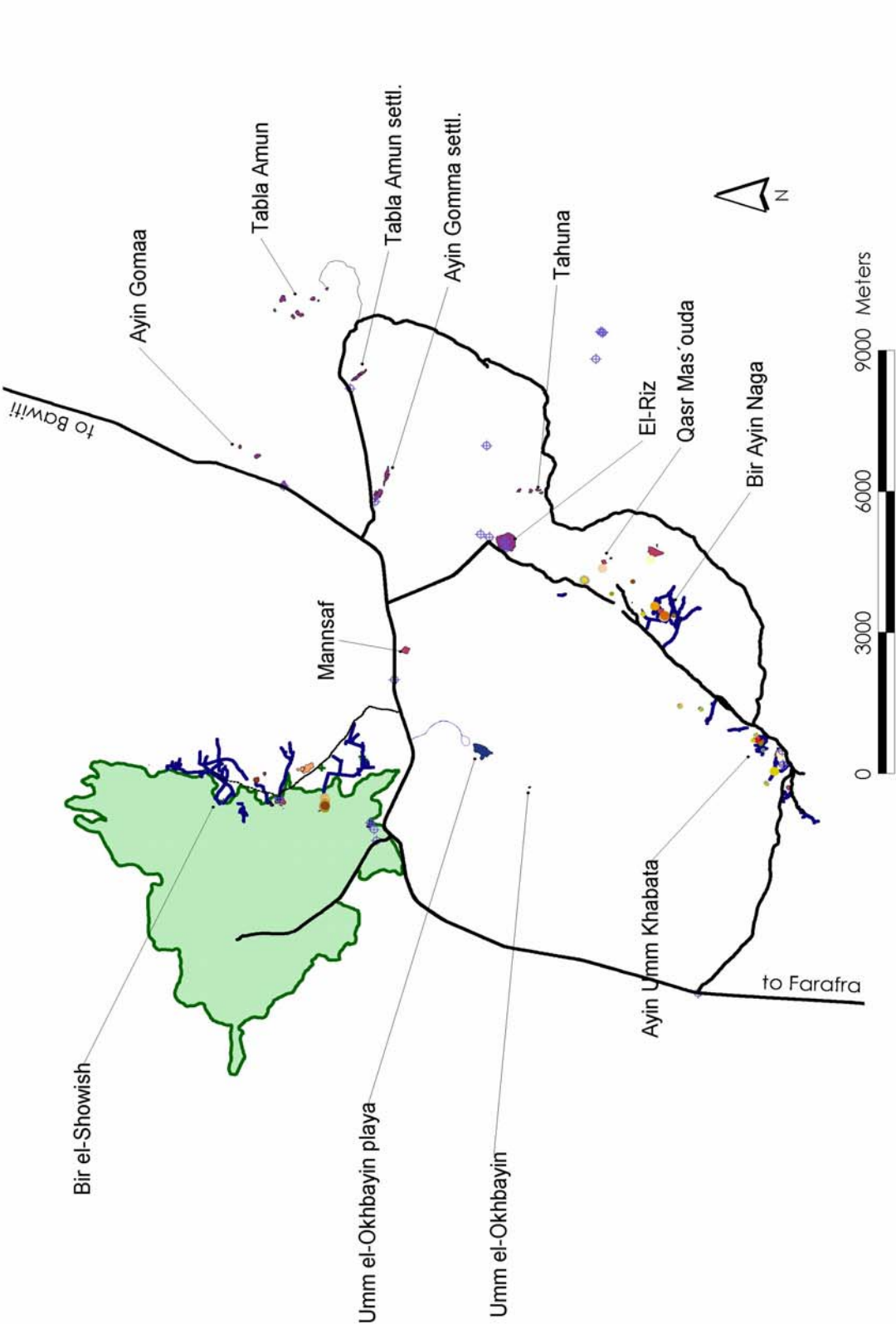
První etapa stávajícího českého projektu je plánována na dobu 2 – 3 let, (2003 – 2004). Jejím základním cílem je vypracování detailní archeologické mapy oblasti El-Haiezu s hlavními lokalitami a dále s popisem jejich charakteru, archeologického potenciálu, stavu uchovanosti, struktury a vztahu těchto památek ke starověké krajině.

2.0 Použité metody

Prehistorický a historický průzkum byl prováděn systematicky v oblastech Bír el-Šovíš, Umm el-Ochbain, Gard el-Šejch, Ain el-Ezza, Mannsaf, Ain el-Chabata, Kasr Masúda, Tabla Amun a El-Ríz. Orientační průzkum byl zaměřen na Gebel Mitteli Radván, oblast pyramidových hor a skalní úbočí lemující a vymezující vlastní plochu oázy. Pláje tvořily specifickou oblast zkoumání, protože se jednalo o nízko položená místa s velmi vhodnými podmínkami pro pravěké osídlení. Naproti tomu v nejvyšších polohách stolových hor a escarpmentů se vyskytovaly kamenné výchozy vhodné pro výrobu nástrojů. Během mapování oblasti byly používány následující mapové podklady:

- Mapa Egypta 1:500 000 Sheet 4, Baharia Oasis,
- Mapa Egypta 1: 250 000, Sheet 4-D, Baharia Oasis,
- General Geological Map 1: 2 000 000.

Mapa 1: Oblast El-Haiezu s hlavními lokalitami zdokumentovanými během průzkumu

Již na začátku projektu bylo zřejmé, že stávající mapové podklady jsou nevhodné k zamýšlenému detailnímu mapování archeologických objektů a jejich následné analýze. Proto byly v průběhu mapovacích prací sledovány nejen archeologické objekty, ale i tzv. doplňující prvky, které byly pokládány za nezbytné pro doplnění topografie kulturní krajiny. Jednalo o tzv. základní topografické objekty: hlavní cesty spojující lokality a osídlení (asfaltové cesty a pouštní pisty), současné osídlení a hranice vegetace, vodní plochy, studny a úpatí a vrcholky kopců, pokud se vztahovaly k archeologickému plánu. Ve většině případů je zřejmé, že tyto prvky hrají prvořadou roli v porozumění a interpretaci zaniklých sídlišť, pohřebišť a ploch určených k zemědělské produkci. Není zřejmě náhodou, že například většina osídlení z římské doby se vyskytovala v oblastech obydlených i v současné době.

Pokud jde o samotné archeologické objekty, mapována byla sídliště a pokud možno i jejich struktura, pohřebišť, významné hrobky a doprovodné zavlažovací zařízení a zemědělské plochy (v těchto případech šlo zejména o stará pole, zahrady a zavlažovací systémy, tzv. *manaváry*).

Mapování objektů viditelných na povrchu bylo prováděno během pochůzek v terénu. Všechny viditelné památky byly zaměřeny přístrojem GPS GeoExplorer 3 Trimble. Databáze z těchto měření byly zpracovávány programem GPS Pathfinder Office 2.7. V další etapě analýzy byla data importována do programu Arc GIS 8.2. Tento software umožnil kombinaci grafických výstupů, tzv. atributů a fotografické databáze a vznikl topografický layout.

3.0 Přehled známé historie oblasti oázy El-Heiz na základě archeologických pramenů

3.1 Prehistorie

V důsledku rovnoměrné sedimentace geologických vrstev a následné eroze je dnes geomorfologie oázy strukturována na vrcholové plošiny podél okrajového skalního úbočí oázy (*escarpmentu*) a stolových hor, svahy a úpatí, terasy a bazální plošiny. Všechny typy reliéfu byly namátkově zkoumány, přičemž byly rozlišeny následující typy lokalit:

1. izolované artefakty,
2. náhodné akumulace artefaktů,
3. osídlení,
4. dílny.

Dílny se nacházely vždy poblíž bohatých surovinových výchozů, ať už šlo o valouny vyvětralé z křídových vápenců tvořících povrch *escarpmentu* nebo o výchozy kvarcitu, které utvářejí vrcholové partie některých stolových hor (v polohách nad 200 m nad mořem). Vlastní osídlení se soustředilo v okruhu *plají* na bazální plošině (120 – 140 m. n. m.). Stopy osídlení teras a úpatí skalních útvarů byly spíše sporadické, i když jednotlivé artefakty a náhodné akumulace artefaktů se objevovaly prakticky ve všech typech zkoumané krajiny.

Na základě předběžné analýzy materiálu a jeho srovnání s výsledky z dříve zkoumaných oáz (Chárga, Dachla) navrhuje pro naši oblast toto schema pravěkého osídlení:

1. *Acheuléen*

V oblasti Bír el-Šovíš a Gebel el-Šovíš byly nalezeny čtyři pěstitní klíny acheulského typu. Dva z nich jsou archaické a více eolizované, zatímco zbývající dva mají jemnější provedení a svěžejší povrch, což naznačuje pokročilejší stupeň téže kultury. Celkově je možno říci, že acheulská kultura v dané oblasti existovala někdy v širším rozmezí před 500 – 100 000 let.

2. *Indiferentní střední paleolit*

Tato fáze paleolitu je ve zkoumaných oblastech zastoupena nejvíce. Jsou to především specializované dílny s vysokým podílem levalloiských úštěpů a jader, a to zejména v oblasti kvarcovitých výchozů na vrcholu hory Gebel el-Šovíš. Izolované levalloiské artefakty nebo jejich náhodné akumulace však byly zachyceny prakticky ve všech oblastech, počínaje valounovými výchozy Gebel Gharbí na jihu přes Bír el-Šovíš až po oblast pyramidových hor a pohoří Gebel Mitteli Radván na severu. Vedle obecně levalloiského charakteru jader a úštěpů a aplikace bifaciální techniky však nebyly zjištěny další diagnostické artefakty, které by umožnily tyto soubory klasifikovat jemněji.

3. *Závěrečné období středního paleolitu*

Při úpatí a na bazální plošině, nejvíce však přímo v okruhu *plají*, byly zachyceny levalloiské a čepelové kolekce artefaktů nápadně menších rozměrů. Protože se vesměs jedná o sídelní areály, jako např. na lokalitách Ain Umm el-Ochbain, Mannsaf a Ain Chabata, jsou zde častější retušované nástroje (bifaciální listové hroty, rydla, drasadla a vrtáky). Přítomnost mladopaleolitických typů spolu s celkově menší velikostí jader i úštěpů a zvyšujícím se počtem čepelí umožňuje datovat tento kulturní horizont do tranzitního období mezi středním a mladým paleolitem, tj. před 50 – 30 tisíc let (ekvivalent "chárgského" nebo atérského komplexu).

Fig. 1: Plaja Umm el-Ochbain

Fig. 2: Nálezy z plaje Umm el-Ochbain

4. Epipaleolit/neolit

V protikladu k hustě zastoupeným předchozím obdobím jsou lokality tohoto horizontu celkově menší, soustředěné a prostorově jednoznačně vymezené. Specializovaná dílna na výrobu čepelí a mikročepelí byla dokumentována u valounového výchozu na vrcholu Gebel Gharbí, zatímco sídliště byla zachycena u *plají* a oáz v Ain Umm el-Ochbain (Figs. 1-2), Mannsaf, Bír Ain Nága a u *plaje* poblíž pyramidových hor. Na lokalitě Umm el-Ochbain byly nalezeny protáhlé trojúhelníkovité mikrolity, hroty a čepel s otupeným bokem; lokalita Bír Ain Nága poskytla rovněž hrot s otupeným bokem, dále hrot s řapem a obě lokality i oboustranně retušované čepel (tab. 1). Jejich stáří předběžně odhadujeme na 13 – 7 tisíc let. Na obou lokalitách bylo rozmístění artefaktů planigraficky zaměřováno.

	<i>Umm Ayin Okhbain</i>	<i>Bir Ayin Naga</i>
analyzovaný prostor	3 x 6 m	3 x 3 m
protáhlé	2	-
trojúhelníky		
hroty s otup. bokem	2	1
mikročepelky s otup. bokem	2	-
hrot s řapem	-	1
rydlo	-	1
bočně ret. čepel	5	1
ret. úlomky	-	3
čepel, mikročepel	29	13
ústěpy, úlomky	30	131
jádra	-	2
artefakty z kvarcitu	40	9
eolizované artefatky	6	-
Celkem	116	162

Tabulka I

Fig. 3: Bír el-Šovíš, jedna z větví sítě *manavárů*, které byly zdokumentovány během průzkumu

5. Produkce kamenných nástrojů během historických období

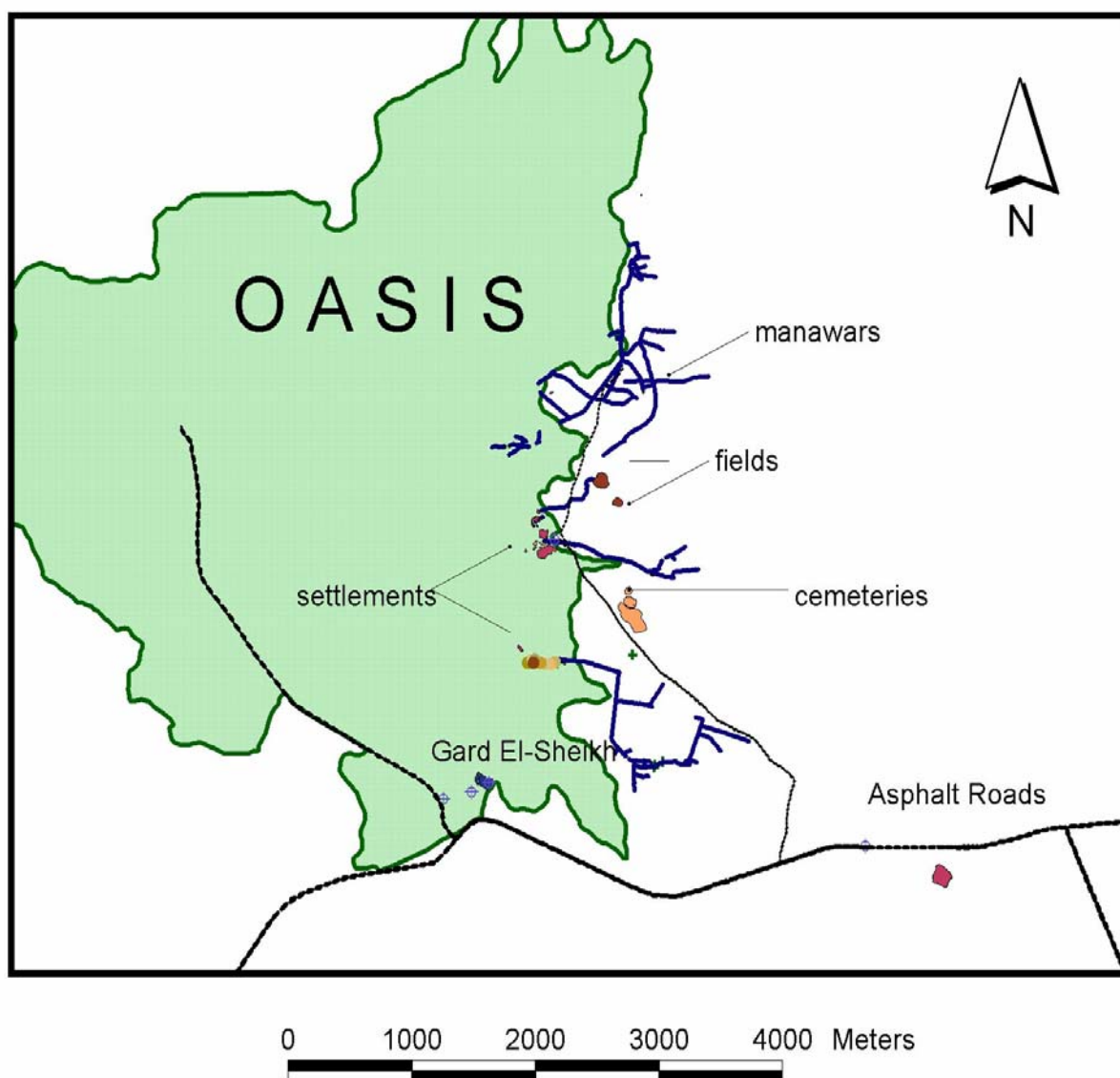
Jako závěrečná etapa produkce kamenných nástrojů byly dokumentovány rozsáhlé soubory masivních piků zhotovených z lokálních kvarcitů a valounů, které byly zachyceny v souvislosti s historickým osídlením a manaváry v oblasti Bír el-Šovíš and Ain el-Chabata (tyto piky byly mmj. používány k hloubení tunelů v rámci sítě manavárů) .

3.2 Historické období

Na lokalitách Bír el-Šovíš, Ain el-Chabata a Kasr Masúda byly zdokumentovány rozsáhlejší osídlení a struktury , které můžeme nazývat statky. Většina z nich pochází pravděpodobně z Římské doby, kdy osídlení oázy dosáhlo demografického vrcholu. Tento závěr podporují nejen rozlohy jednotlivých osídlení, ale také velikost podzemních zavlažovacích systémů a přilehlých polí.

Bír el-Šovíš (Mapa 2)

Lokalita se nalézá poblíž současné vesnice Gharbíja. Dnes jde o pouštní oblast, kde je možno identifikovat tři samostatné sídelní plochy. Ty jsou na povrchu znatelné pouze díky stěpům a nenápadným zbytkům jednotlivých obydlí. V několika případech byly zachyceny keramické pece. Od východu k osídlení přiléhá komplikovaná struktura manavárů. Jedná se o systém víceméně rovnoměrně rozmístěných studen propojených podzemními chodbami, které měly za úkol sbírat a odvádět vodu z rozsáhlých oblastí mírně se svažujících plání. Obdělávaná pole se nacházela v místech na konci zavlažovacích systémů, tj. v nejnižších polohách. Zaměřit bylo možno i částečný rozsah původních polí obdělávaných ve starověku. Analýza prozkoumané oblasti ukazuje, že osídlení zaujímalu nejméně plochu 8 ha a síť manawarů byla dlouhá 15 km a sbírala vodu z plochy 700 ha (Fig. 3).

Mapa 2: Bír el-Šovíš se základními komponentami lokality

Východní plochy dnešní pouště s několika skalními pahorky byly využívány jako pohřebiště. Zdá se, že pahorky byly vyhrazeny pro skalní hrobky movitějších členů z přilehlého osídlení, zatímco jednoduché jámové hroby prostých členů komunity byly situovány v nižších polohách. Můžeme odhadovat, že se zde nachází na několik set hrobek a pohřbů, vesměs v minulosti vyloupených.

Ain Umm Chabata

Lokalitu tvoří jedna sídlištní plocha a pohřebiště pokrývající plochu několika okolních kopců. V případě pohřebišť se jednalo vesměs o skalní hrobky. Osídlení se rozkládalo na ploše 2 ha a na západ od něj byla zdokumentována síť manavárů v celkové délce 5,5 km, pokrývající plochu 180 ha. V rámci osídlení byla zaznamenána jedna hrnčířská pec, moštárna a studna.

Tato lokalita byla na počátku 90.let 20. století částečně zkoumána inspektorátem EPO v Bavití.

Kasr Masúda

Jedná se o cihlovou pevnost o půdorysu 18 x 18 metrů, postavené na a kolem skalního výchozu. K pevnosti přiléhá od východu menší osídlení o rozloze 0,8 ha. Mapování manavárů v této oblasti zatím nebylo uzavřeno, ale již nyní je zřejmé, že zdokumentovaná část dané sítě je 6,5 km dlouhá a pokrývá plochu 110 ha.

Bír Ain Nága

Osamocené sídliště o rozloze 3,5 ha nacházející se v oblasti která tradičně náleží k území Kasr Masúda. Nacházejí se zde početné studny a v jejich bezprostřední blízkosti se nalézají další dvě skupiny pramenů: Ain el-Ghazal and Ain el-Nachla. Společně tyto tři lokality jako tvoří výrazný mikroregion jako významný zdroj vody.

Tahúna

Jedná se o lokalitu v současné době uměle rozdělenou na dvě místa velkou písečnou dunou. První plocha - podstatně menší, je místem, kde původně existovaly lisy na olivy. Ještě dnes se zde nacházejí tři velké vápencové žernovy a na některých místech je možno pozorovat vrstvy olivových jader. Druhá sídlištní plocha se rozkládá těsně na úpatí a částečně pod písečnou dunou. Společně obě plochy pokrývají oblast 5,2 ha.

Fig. 4: Tabla Amún, jeden z částečně dochovaných domů

Tabla Amún

Rozlohou větší sídliště s několika nápadně dobře dochovanými zbytky obydlí z nepálených cihel. (Fig. 4). Celkově osídlená plocha činila 2,3, ha. Zdá se, že na západ a na sever od sídliště existovala rozsáhlá pohřebiště.

Ain Gomá

Ain Gomá je menší osídlení, které se nachází severně od současné stejnojmenné vesnice. Část lokality byla pohlcena přilehlými zahradami a poli stávajícího osídlení. I tak je možno odhadovat, že osídlení pokrývalo plochu nejméně 2,2, ha.

El-Ríz

Jedná se o zdaleka největší osídlenou oblast v oáze El-Haiez (Fig. 5). Osídlení zahrnuje oblast o ploše 10 ha a původně bylo nepochybně skutečným centrem celé oblasti. Lokalitě dominuje

Fig. 5: El-Ríz s dominantou – římskou pevností

římská pevnost, kterou zkoumal A. Fakhri. Nedaleko od pevnosti je situován raně křesťanský kostel. V těsné blízkosti pevnosti se nacházejí zbytky obdělávaných ploch, které naznačují i dodnes existující dva stromy nabak.

Lokalita byla na počátku 90.let 20. stol. částečně zkoumána místním inspektorátem EPO v Bavíti. Během těchto výzkumů byly objeveny zbytky paláce (velitele pevnosti ?) a moštárna. V těsném okolí sídlištní plochy se rozkládají rozsáhlá pohřebiště, která byla částečně rovněž zkoumána již zmíněným inspektorátem.

Kromě základních lokalit uvedených výše byly prozkoumány a zmapovány také méně významná místa jako Umm el-Ochbaín (skalní hrobky), Ain el-Ezza (sídliště) a Gard el-Šejch (skalní hrobky). Všechny tyto lokality pocházejí z římské doby.

4.0 Závěry

Nejdůležitější výsledky první sezóny archeologického průlukumu oázy El-Haiez lze shrnout takto:

1. prehistorický průzkum jasně ukázal, že se jedná o oblast z důležitou historií z doby kamenné: počínaje acheulským obdobím (500 000 – 100 000). Mezi nejvýznačnější nálezy bezpochyby patří epipaleolitická/neolitická sídliště (stará 10 000 – 7 000 let), která byla identifikována v blízkosti tří plají;
2. doposud se nepodařilo zachytit památky z faraónského období, i když některá toponyma naznačují opačný závěr (Tabla Amún, Tahúna);

3. vrchol popularity dané oblasti byl dosažen v římské době, kdy zde existovalo nejhustší a demograficky nejpočetnější osídlení, propracovaný systém sídlišť a zavlažovacích zařízení, která vyžadovala stálé nasazení značné pracovní síly;
4. přehled rozlohy osídlení jednotlivých sídlišť z doby římské (Tab. 2) ukazuje, že celá oblast El-Haiez byla rozdělena na dvě části, kterým dominovala vždy jedna lokalita: El-Ríz na východě a Bír el-Šovíš na západě. Jejich velikost se blížila 10 ha. Po nich následovaly tři menší sídliště o velikosti 2 až 5,2 ha. Konečně nejmenší sídlištní areál představuje Kasr Masúda , kterou můžeme považovat za místo vojenské posádky;

<i>Lokalita</i>	<i>rozloha (v ha)</i>
Bír el-Šovíš	8
Ain Umm Chabata	2
Kasr Masúda	0.80
Tahúna	5.2
Tabla Amún	2.3
Ain Gomá	2.2
El-Ríz	10

Tabulka 2

5. všechna výše uvedená sídliště disponovala vlastními pohřebišti. Ta se rozkládala na okolních pahorcích a jejich úpatích. Byly identifikovány dvě základní skupiny hrobek:
 - a) nezdobené skalní hrobky s pohřebními nikami pro pohřby členů rodin, tento typ hrobek je situován v nejlepších polohách,
 - b) jednoduché jámy na úpatích svahů pro sociálně nižší vrstvy místní populace.

Během archeologického průzkumu byly na několika paleolitických a neolitických lokalitách sbírány artefakty, které byly na závěr expedice předány místnímu inspektorátu EPO v Bavíti a jsou uloženy v jeho skladech.

Základním cílem pro sezónu 2004 je ukončení archeologického průzkumu v oblastech Kasr Masúda and El-Ríz. V následující sezóně by měl být archeologický průzkum kombinován s menšími výkopovými pracemi zjišťovacího charakteru s cílem objasnění lokálních stratigrafií, datování a povahy některých vybraných památek.

Literatura:

- Fakhry, A., 1974: The Oases of Egypt. Volume 2. Bahriyah and Farafra Oases, Cairo.
- Hassan, F.A. 1979: Archaeological explorations at Baharia Oasis and the West Delta, Egypt. Current Anthropology 22, p. 806.
- Hawass, Z., The Valley of the Golden Mummies, Cairo 2001.
- Vivian, C., The Western Desert of Egypt, Cairo 2000.